

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

Əmir Orucəli Oğlu Xəlilzadə

İRAN AZƏRBAYCANI DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
AHƏNG QANUNU

10.02.01-Azərbaycan Dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2010

Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Dialektologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Ağamusa Ağası oğlu AXUNDOV

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu XUDİYEV
filologiya elmləri namizədi, dosent
Gülxanım Qüdrət qızı VƏLİYEVƏ

Aparıcı Müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin**
Türkologiya Kafedrası

Müdafiə _____ 2010-cu ildə saat _____ Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan
dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141)
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2010-cu ildə göndərilmişdir.
D.01.141 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bütün Türk dillərində, xüsusən Azərbaycan dilində ahəng qanunu yüksək səviyyədə əhəmiyyətə malikdir. Bu qanun Azərbaycan dilinin ən tanınmış fonetik xüsusiyyətlərindən sayılır. Dissertasiyanın mövzusu *İran Azərbaycanı dialekt və şivələrində ahəng qanunudur*. Aydın ki, bu mövzu saitlərlə sıx əlaqədardır, belə ki, sözlərin tərkibində olan saitlər bir birlərini təsir altına alır və nəticədə sözdə bir sıra dəyişmələr baş verir.

Bu qanuna əsasən sözün quruluşunda iştirak edən saitlər bir-birləri ilə həmcins olmalıdırlar. Bu qanun həm kökləri, həm də şəkilçiləri əhatə edir. Deməli, sözün birinci saiti sonrakı saitin cinsini müəyyən edir. Ə. Dəmirçizadə¹ deyir ki, ahəng qanunu əsasən irəli uyuşmanın qanuniləşmiş bir növüdür.

Misal üçün: *darax* sözündə iştirak edən saitlərin ikisi də qalındır, yəni biz bu sözü *dərax* ya da *darəx* kimi tələffüz edə bilmərik (Bu növ uyuşma sözün kökündə baş verir). Həmin bu sözün cəm formasına (*daraxlar*) diqqət yetirsək; görürük ki, cəm şəkilçisinin saiti kökün son saiti ilə həmcins olubdur (Bu növ uyuşma köklə şəkilçi arasında baş verir, elə buna görə də bir fonoloji prases sayılır). Əlbəttə bu qayda bəzi sözlərdə pozulubdur. Misal üçün: *piçax* sözündə birinci saiti incə, ikinci saiti isə qalındır, yəni bu sözdə ahəng qanunu pozulubdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu pozulmaların çoxu alınma sözlərdə görünür (Məsələn: kitab, alim, sait, katib, zalim, samit və s.), yəni yerli sözlərdə pozulmalar çox azdır.

Hərçənd ki, İran Azərbaycanı dialektləri haqqında yazılan əsərlərin çoxunda ahəng qanunu bir danışq qaydası kimi qeyd olunub, lakin bu qayda ilə əlaqədar ətraflı bir tədqiqat aparılmayıb, elə buna görə də mövzunun aktuallığı aydın şəkildə özünü göstərir. Bu qanunun əhəmiyyətinin haqqında demək olar ki, əgər bu qayda Azərbaycan dilindən qaldırılsa, bu dildə danışmaq mümkün olmaz.

Bu tədqiqat işi İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanununun həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan izah olunmasına müəyyən dərəcədə kömək göstərə bilər.

---

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi İran Azərbaycanı dialekt və şivələrinin materialları əsasında ahəng qanununun icra olunmasını tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini göstərən cəhətlərdən biri də budur ki, biz bu məsələyə elmi aspektdən baxmaq vasitəsi ilə Azərbaycan dilini, dillərin çoxundan fərqli olaraq, ahəngli və musiqili bir dil kimi bütün dünyaya təqdim edə bilərik. (Demək olar ki, ahəng qanunu musiqi ilə sıx əlaqədardır, belə ki, onu Azərbaycan musiqisinin üstünlük və gözəlliyinin önəmli amillərindən biri saymaq olar.) Bilirik ki, ahəng qanunu Azərbaycan dilində çox önəmli bir yer tutur, belə ki, əgər bu qanunu Azərbaycan dilindən qaldırılsa, bu dildə danışmaq mümkün olmaz. Başqa bir məsələ ki, bu işin praktik əhəmiyyətini göstərir, budur ki, biz bu qanundan pedagoji sahəsində istifadə edə bilərik, belə ki, Azərbaycan dilini öyrənmək istiyənlər üçün bu imkan var ki, bir neçə səs qaydasını öyrənmək vasitəsi ilə bu dilin səs quruluşunu və nəticədə bu dilin danışmasını daha tez və rahat öyrənsinlər. Biz həm də bu qaydaları məktəblərdə və institutlarda azərbaycanlılar üçün tədris edə bilərik. Belə demək olar ki, ahəng qanununun qaydalarını öyrənmək çox şəxslərə, o cümlədən məktəblilər, müəllimlər, tələbələr, mətbuatçılar, dilçilər, dastan yazanlar, və sairəyə vacibdir, çünki bunların işləri dil ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dissertasiyanın müəllifi hər şeydən əvvəl bu sahədə aparılmış tədqiqatları araşdırıb, sonra lazım olan materialları topladı. Deməli, qeyd olunan materiallar İrənin üç əyalətindən (yuxarıda qeyd olunmuşdur.) toplanmışdı. Bu məlumat kaset vasitəsi ilə toplanıb, sonra müəllif bu şəhərlərdə işlənən dialekt və şivələr əsasında mövzunu təhlil edibdir. Bu şifahi materialları toplamaq üçün yaşlı və savadsız şəxslərə müraciət olunubdur. Bu dissertasiyada istifadə olunan metod təsviri metoddur, yəni müəllif qeyd olunan dialektlərdə mövzu ilə əlaqədar görünən vəziyyəti təsvir etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya İrəni Azərbaycanı dialekt və şivələrində ahəng qanununa həsr edilmiş ilk elmi araşdırmaadır. Hərçənd İrəni Azərbaycanının müxtəlif dialektləri haqqında bəzi oxşar tədqiqatlar aparılıb, lakin bu dissertasiyanın sahəsi daha genişdir və daha əhəmiyyətli məsələ budur ki, bu mövzu (ahəng qanunu) aparılmış tədqiqatların ancaq bir hissəsini təşkil edib, belə ki, müəllif bu mövzuya həsr olunmuş bir dissertasiya əldə edə bilmədi.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Mövzuya aid çap olunmuş məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

I fəsil saitlər arasında olan assimilyasiyaya həsr edilmişdir. Aydınır ki, ahəng qanunu Azərbaycan dilinin tanınmış və məşhur qaydalarından sayılır. Ahəng qanunu bu dildə saitlər, saitlərlə samitlər, həm də bəzi samitlər arasında icra olunur. Baxmayaraq ki, ahəng qanununun güclülük dərəcəsi müxtəlif dialektlərdə fərqlidir, bu qanun Azərbaycan dilinin bütün dialektlərində icra olunur. Müəllif bu fəsildə saitlər arasında olan

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

[Redacted text block]

(incə saitli zərflər)

hərdən

dünən

büyük

səhər

bütün

təmiz

Bu sözlərdə olan assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstəririk:

[+hecadüzəldən] → [-qalın] / samit [-qalın] samit

Köklərdə olan assimilyasiyanın digər hissəsi dodaqlanma xüsusiyyətinə əsaslanır. Bu növ uyuşmaya aid olan sözləri dörd kateqoriyada (fel, isim, sifət, zərf) təqdim etmişik.

Fel: **gələcək** (dodaqlanma: **gələcək** → **gələcək**)

İsim: **gələcək** (dodaqlanma: **gələcək** → **gələcək**)

Sifət: **gələcək** (dodaqlanma: **gələcək** → **gələcək**)

Zərf: **gələcək** (dodaqlanma: **gələcək** → **gələcək**)

möhür

sümüh

gümüş

üzüm

ömür

öküz

Bu sözlərdə görünən assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstəririk:

[+hecadüzəldən] → [+dodaqlanan] / samit [+dodaqlanan] samit

Aşağıdakı isimlər ikihecalı isimlərdir və onların hər iki saiti də dodaqlanmayan saitlərdəndir.

(Qalın saitli isimlər):

qarpız

qazan

yarpız

sırğa

varma

darax

(İncə saitli isimlər):

çərqət

qəmə

dədə

bibi

məmə

əmi

Zərflər də iki hissədə və onların sadə, bəzən də düzəltmə formasını təqdim etmişik. Aşağıdakı zərflər iki hecalı zərflərdir və onların hər iki saiti də dodaqlanan saitlərdəndir.

büyük	bütün	günüz
doğru	öyün	ogün

Bu sözlərdə görünən assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstəririk:

[+hecadüzəldən] → [+dodaqlanan] / samit [+dodaqlanan] samit

Aşağıdakı zərflər ikihecalı zərflərdir və onların hər iki saiti də dodaqlanmayan saitlərdəndir.

(Qalın saitli zərflər):

sabah	aydın	yavaş
yaxın	axşam	hayan

(İncə saitli zərflər):

bətər	eşih	səhər
iti	şirin	neçə

Bu sözlərdə görünən assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstəririk:

[+hecadüzəldən] → [-dodaqlanan] / samit [-dodaqlanan] samit

b. Şəkilçilərdə olan assimilyasiya

Ahəng qanunu kök və şəkilçi arasında daha möhkəm və dəyişməz olur belə ki, hər hansı bir sözə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi artırısaq, hökmən sözün son hecasının ahənginə uyuşmalıdır. Məsələn: kitab+da, dəvə + çi + lər və s. Kök ilə şəkilçi sözün morfoloji quruluşunu müəyyən edir. Ahəng qanunu isə kök ilə şəkilçi arasında nizamlayıcı amil rolunu oynayır.

R. Lass¹ deyir ki, Azərbaycan dilində kökün /sözün son saiti şəkilçinin saitinə cinsini təyin edir. Bu o deməkdir ki, bir kökə hər neçə dəfə şəkilçi artırılarsa, sözün sonuncu saiti artırılan şəkilçinin saitinə müəyyən edər. Məsələn:əl + lər + im + in(əllərimin), qulax + lar + ım + ın(qulaxlarımın)

R. Lassın iddiasının isbatında diqqətinizi aşağıdakı sözlərə cəlb edirik:

sözlər, gözlər

Necəki görünür, bu iki sözdə şəkilçinin saiti qonşu saitlə dodaqlanma xüsusiyyəti əsasında assimilyasiya etməyibdir (Burada assimilyasiya

---

1. Lass R. Phonology: An introduction to basic concepts. Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

ancaq qalın xüsusiyyətinə əsasən həyata keçirilibdir). Bunun səbəbi budur ki, Azərbaycan dilində *a* və *ə* saitlərinin dodaqlanan cütləri yoxdur, buna görə də uyuşma ancaq qalın xüsusiyyətinə əsaslanır. İndi aşağıdakı sözlərə diqqət verək: söz + -lər + *-im*, göz + -lər + *-im*

Göründüyü kimi, bu sözlərdə ikinci şəkilçinin saiti, yəni *i* qonşu sait yəni *ə* ilə assimilyasiya edibdir. Bu o deməkdir ki, ikinci şəkilçinin saiti kökün saiti ilə assimilyasiya etməyibdir, çünki belə olsa idi, o zaman *i* saiti dodaqlanma xüsusiyyəti əsasında *ö* saiti ilə assimilyasiya edib, *ü* kimi təzahür edərdi, lakin görürük ki, belə bir hadisə baş verməyibdir.

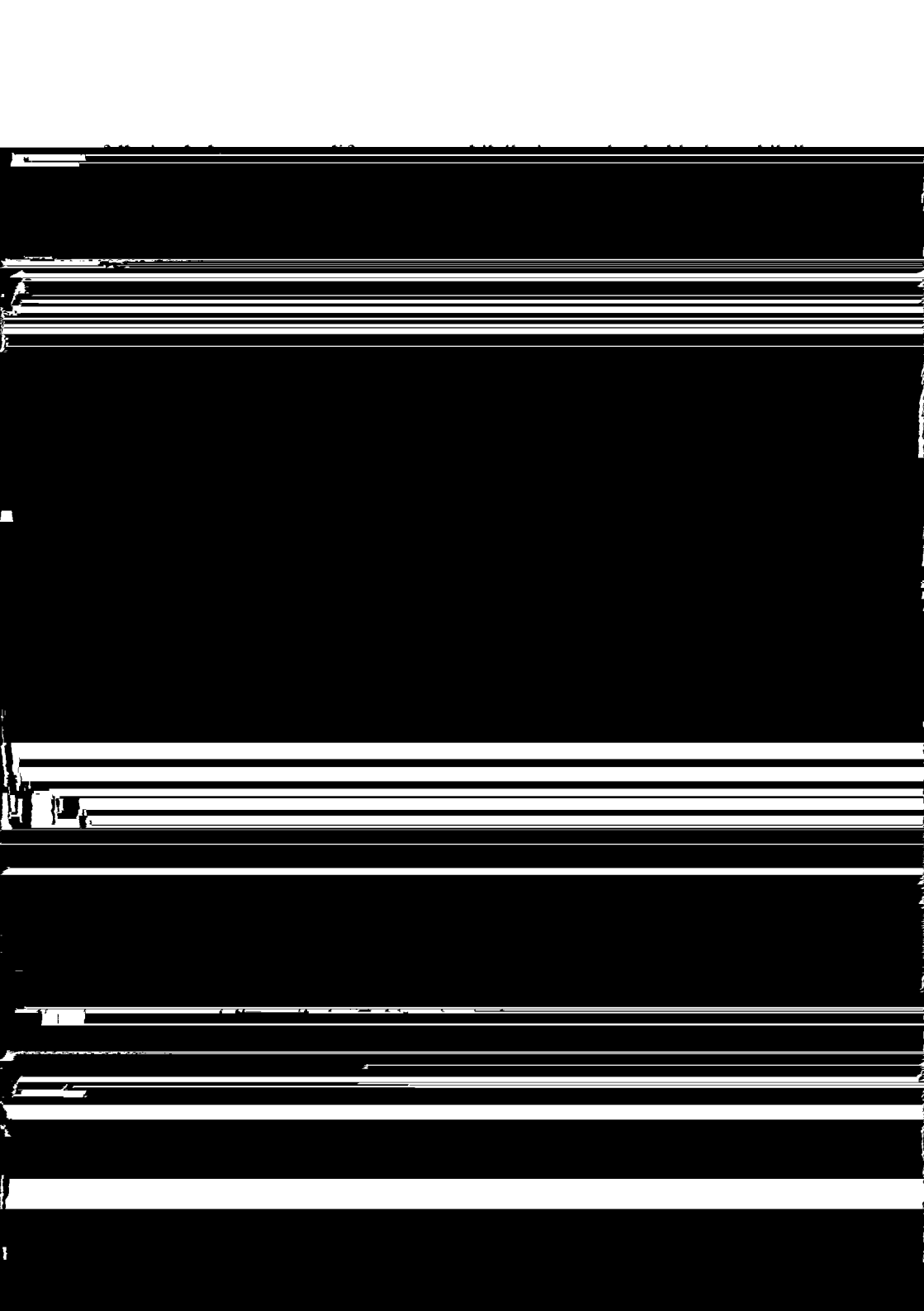
Şəkilçilərdə olan assimilyasiya ilə bağlı olan qaydalar fonologiya qaydalarından sayılır. Bu dildə şəkilçilər altı şəkildə təzahür edirlər, belə ki, bəzi şəkilçilər (qalın saitli) dördvariantlı olur. Bu şəkilçilər iki xüsusiyyətə (dodaqlanma, qalın) əsaslanaraq dörd variant düzəldirlər: qız + *-im*, əl + *-im*, göz + *-üm*, yol + *-um*

Digər şəkilçilər (incə saitli) isə iki variantlı olur. Bu şəkilçilər ancaq qalın xüsusiyyətinə əsaslanaraq, iki variant düzəldirlər. Məsələn: dəvə + *-ə* (dəvəyə), xala + *-a* (xalaya)

Qeyd olunan məsələnin səbəbi budur ki, Azərbaycan dilində saitlərin üçü, yəni *o*, *ö*, *e* şəkilçilərdə işləmə bilməzlər, buna görə də bu dildə altı növ şəkilçi vardır. Demək lazımdır ki, *e* və *ö* ancaq birinci hecədə iştirak edərlər, lakin *o* saiti kökün müxtəlif hecalarında görünür. Ümumiyyətlə, bu uç saitin (*o*, *ö*, *e*) heç biri şəkilçilərin quruluşunda iştirak edə bilməzlər, əlbəttə, bəzi istisna hallar da görünür. Məsələn: ged + *-ir* (*gedir*) sözü Köhnə Şəhər (İran Azərbaycanında) şivəsində *geder* kimi tələffüz edilir, yəni *e* saiti zaman şəkilçisində işlənir.

Şəkilçilərdə olan assimilyasiyanın bir qismi **qalın** xüsusiyyətinə əsaslanır, yəni ahəng qanununa əsaslanaraq, şəkilçinin saiti qonşu saitle qalın xüsusiyyəti əsasında assimilyasiya edir, belə ki, əgər qonşu sait qalın saitlərdən (*a*, *o*, *u*, *ı*) biri olsa, şəkilçinin də saiti qalın olmalıdır (*o* saiti müstəsnaadır.), lakin əgər qonşu sait incə saitlərdən (*e*, *ə*, *i*, *ö*, *ü*) biri olsa, şəkilçinin də saiti incə olmalıdır. (*ö* və *e* saitləri müstəsnaadır.) Bu növ uyuşmaya aid olan sözləri dörd kateqoriyada (fel, isim, sifət, zərf) təqdim

etmişik.

(İncə saitli isimlərdə):

adlıq hal	yiyyəlik hal	yönlük hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
dəvə	dəvənin	dəvəyə	dəvəni	dəvədə	dəvədən

Yuxarıda verilən sözlərdə olan assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstəririk:

[+hecadüzəldən] → [α qalın] / [α qalın] (samit) + (samit) _____

Bilirik ki, **Sifətlər** də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Biz burada sifətlərə müxtəlif şəkilçilər artırmaq vasitəsi ilə köklərlə şəkilçilər arasında olan uyuşmanı göstərmişik. Verilən materiyallar iki hissədə (qalın və incə saitli) tərtib edilibdir. Demək lazımdır ki, buradakı sifətlərə bəzi hallandırma şəkilçilərini artırmışıq.

(**Qalın saitli** sifətlərdə):

sifət	yönlök hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
ağır	ağıra	ağırı	ağırda	ağırdan

(**İncə saitli** sifətlərdə):

sifət	yönlük hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
yüngül	yüngülə	yüngülü	yüngüldə	yüngüldən

Verilən sözlərə əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, şəkilçilərin saiti köklərin saitinə tabe olur və beləliklə, şəkilçələrlə köklər arasında möhkəm bir assimilyasiya varanır. Bu praseslər aşağıdakı qaydaya

səhər   səhərə   səhəri   səhərin   səhərdən

Verilən sözlərdə görünən uyuşmanı aşağıdakı qayda ilə göstərik:

[+hecadüzəldən] → [α qalın] / [α qalın](səmit)+(səmit) _____

Şəkilçilərdə olan assimilyasiyanın digər hissəsi **dodaqlanma** xüsusiyyətinə əsaslanır. Bu növ assimilyasiyaya aid olan sözləri dörd
kateqoriyada (fə, icra, qifət, nəf) təsnif etməlisiniz.

Zərflərə də başqa nitq hissələri kimi, müxtəlif şəkilçilər artırır, onların arasında olan assimilyasiyanı göstərmişik. Verilən materiyyallar iki hissədə (dodaqlanan və dodaqlanmayan saitli) tərtib edilibdir. Demək lazımdır ki, buradakı zərflərə bəzi hallandırma şəkilçiləri artırmışıq.

Dodaqlanan saitli zərflərdə: (Qalın saitli)

zərf	viyəlik hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
uzax	uzağın	uzağı	uzaxda	uzaxdan

(İncə saitli)

zərf	viyəlik hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
büyük	büyünün	büyünü	büyüdə	büyünnən

Yuxarıdakı verilən sözlərdə görünən assimilyasiyanı aşağıdakı qayda ilə göstərmək olar:

[+hecadüzəldən]→[+dodaqlanan]/[+dodaqlanan](samit)+(samit) _____

Dodaqlanmayan saitli zərflərdə: (Qalın saitli)

zərf	viyəlik hal	təsirlik hal	yerlik hal	çıxışlıq hal
sabah	sabahın	sabahı	sabahda	sabahdan

(İncə saitli):

zərf	viyəlik hal	təsirlik ha	yerlik hal	çıxışlıq hal
ikinci	ikindinin	ikindini	ikindidə	ikindidən

Yuxarıda görünən assimilyasiyanı aşağıdakı qaydanın vasitəsi ilə göstərmək olar:

[+hecadüzəldən]→[-dodaqlanan]/[-dodaqlanan](samit)+(samit) _____

B. Saitlər arasında olan pozulmalar

Necəki aydındır, ahəng qanunu ümumiyyətlə Türk dillərində və xüsusiyə Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində qüvvətli halda icra olunur, lakin bu qaydanın təzahürü müxtəlif yerlərdə fərqli görünür və bunun da əsas səbəbi başqa dillərin təsiri, həm də dilin öz içində baş verən dəyişikliklər ola bilər. Misal üçün, İranda yaşayan azərbaycanlıların danışığı xüsusiyə savadlıların danışığı biraz dəyişibdir. Bu dəyişmə dilin müxtəlif sahələrində o cümlədən, fonologiya sahəsində də baş vermişdir, yəni dilin danışq tərzləri və tələffüzləri dəyişir ki, bunlardan biri də ahəng qanunudur.

Başqa bir amil ki, yuxarıda qeyd olunan fakt ilə bağlıdır, budur ki, İranda rəsmi əlifba ərəb əlifbasıdır və Azərbaycan dilində yazmaq istəyənlər, bu əlifbadan istifadə edirlər. Aydındır ki, ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin

saitlərini tam şəkildə əks etdirə bilmir, çünki bu iki dilin səs sistemləri bir-birindən fərqlidir. Məsələn: *qız* sözündə *ı* saitini və ya *üzüm* sözündə *ü* saitini yazmaq üçün ərəb əlifbasında məxsus bir hərf işarəsi yoxdur, yəni bu sözlər ərəb əlifbası ilə belə yazılmalıdır:

(اوزوم), (قىز)

Bu sözləri belə də oxumaq olar: *qiz*, *uzum*

Başqa bir fonetik hadisə ki, İran Azərbaycanının bəzi dialektlərində görünür. İləşmə məsələsidir, belə ki, sözün son fonemi *ı*, *u* və *ü* səslərindən biri olanda, bu hadisənin təsiri altında *ı* kimi tələffüz edilir. (Burada *ı* simvolu *ı* və *i* isaitlərinin arasında bir sait nəzərdə tutulubdur. Belə nəzərə gəlir ki, bəzi dialektlərdə sözün sonundakı *ı*, *ü* və *u* saitləri zaman keçdikcə İləşirlər, yəni *i* saitinə doğru hərəkət edirlər. Məsələn:

qızı → *qızı*, *dolu* → *dolı*, *ölü* → *öli*

Aydınır ki, dildə baş verən dəyişmələrin hamısı başqa dillərin təsiri altında yaranmır, yəni bəzi dəyişmələr var ki, dilin öz içində baş verir və bu normal bir vəziyyətdir belə ki, dil bir canlı varlıq kimi zaman keçdikcə

Qəti gələcək zamanın şəkilçiləri Azərbaycan dilində *-əcək* və *-acaq*dır. Misal üçün: *gələcəklər, satacaqlar* Bu zamanın şəkilçilərindən sonra sait ilə başlanan şəkilçi gəlsə, *k* samiti *y*'ya, *q* samiti isə *ğ*'ya, ya da *y*'ya dəyişər. Misal üçün: *gələcəyəm, alacağam/ alacayam* Bu şəkilçilərdən birinci şəkilçini (*-əcək*) incə saitli fellərin kökünə artıranda I, III şəxs tək və I şəxs cəm formalarında bəzi dialektlərdə (Təbriz, Əhər, Miyandab, Salmas, Quluncu, Xoy, Ərdəbil, Köhnə Şəhər) ahəng qanunu pozulur (*k* samiti *x*'ya dəyişir.)

I şəxs tək: *gedəcəğam (gedəcə:m), verəcəğam (verəcə:m)*

I şəxs cəm: *gedəcəyix, gedəcəğix, gedəcəiyix, gedəcəiyux*

III şəxs tək: *gedəcəyən, verəcəyən, gələcəcəyən, gələcəcəyən*

sateydux, sateyduz, sateydılar vureydux, vureyduz, vureydılar

Uzaq keçmiş zamanın şəkilçiləri Azərbaycan dilində *-mişdi, -mişdi, -muşdu* və *-müşdü*dür. Misal üçün: *yemişdim, yatmışdım, yumuşdum*

Bu zamanda incə saitli fellərin I şəxs cəm formasında bəzi dialektlərdə (Makı, Əhər, Urmiyə, Qulunci, Salmas, Ərdəbil) ahəng qanunu pozulur:

yemişdix, yemişdux, getmişdix, getmişdux, demişdix

Felin əmr şəklinin Azərbaycan dilində xüsusi şəkilçisi yoxdur. Fel kökünə, ya da başlanğıc formasına aşağıdakı şəxs şəkilçilərini (II şəxsin təkindən başqa) artırmaq vasitəsi ilə düzəlir:

I şəxs tək: *-im, -im*

cəm: *-aq, -ək*

II şəxs tək: _____

cəm: *-ın, in*

III şəxs tək: *-sın, -sin*

cəm: *-sınlar, sinlər*

Felin əmr şəklinin I şəxs cəm formasında bəzi yerlərdə (Salmas, Tabriz

Azərbaycan dilində bəzi isimlərdə bir sıra pozulmalar görünür ki, bunların bəzi yerli, digərləri isə alınma isimlərdir. Məsəl üçün: Yerli isimlərdə:

piçax, ayran, əyax, bizov, qəzmax, qə(e)ymax, yeylax, qə(e)ynana

Alınma isimlərdə: *ziyarət, radiyo, əzan, kitab, alim, islam, zalim*

Belə nəzərə gəlir ki yerli isimlərdə görünən pozulmaların bir amili dilin öz içində yaranan dəyişmələrdir ki, bu dəyişmələr zaman keçdikcə yaranır, digər amil isə başqa dillərin təsiri ola bilər. Bu sözlərə şəkilçi artıranda şəkilçinin saiti ismin son saitinə tabe olur. Məsələn: *piçaxlar*

Yuxarıda qeyd olunan yerli sözlər bəzi dialektlərdə *puçax, piçax, ayran, ayax, buzov, qazmax, qaymax, yaylax, qaynana və qaynata* kimi təzahür edir. Bu o deməkdir ki, bəzi yerlərdə (xüsusilə şəhərdən uzaqda olan kəndlərdə) ya başqa dillərin təsiri çox az olub, yaxud dilin öz içində baş verən dəyişmələr hələ bu yerlərə çatmayıbdır və nəticə olaraq ahəng qanunu pozulmayıbdır.

Alınma isimləri ahəng qanunu ilə əlaqədar üç qrupa bölə bilərik:

a. Birinci qrup o isimlərdir ki, ahəng qanununun təsiri altında dəyişib və tamamilə bu qaydaya tabe olublar. Məsəl üçün:

hormət → hörmət

Cəva:d → Cavad

zəman → zaman

nəma:z → namaz

b. İkinci qrup o isimlərdə ki, bu qanun hələ onları tam şəkildə Azərbaycan dilinin fonoloji qaydaları ilə uyğunlaşdırma bilməyib hərçənd ki, bu qanun onlarda bir sıra dəyişmələr yaratmışdır. Məsəl üçün:

radio(irədiyol), inqilab, kəmpiyoter, kitab, zindan, söhrab, zalim, alim

c. Üçüncü qrup o isimlərdir ki, onlarda ahəng qanunu təsadüfi halda icra olunur, yəni onların sait tərkibləri bu qanun ilə uyğundur. Məsəl üçün:

futbal, sultan, Heydər, məsdər, səfir, vəkil, aşqal, xəstə, həsrət, əsər

Necə ki qeyd olundu, ahəng qanunu ilə əlaqədar pozulmaların çoxu fellərin bəzi formalarında, həm də bəzi yerli və alınma isimlərdə görünür. Hazırlanan materiallara əsaslanaraq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ümumiyyətlə, bu növ pozulma *sifət* və *zərflərdə* görünür və əgər azçox görünsə də, onların əksəriyyəti alınma sözlərdir. Məsəl üçün:

Azərbaycanca: *nəvax, nəcur, nəzaman, bevox, beçara, benava*

Farsca: *çevəqt, çecur, çezəman, bi:vəqt, bi:çare, bi:nəva*

Qeyd etmək lazımdır ki, belə sözlər uzun zaman bu dildə işlədiklərinə görə başqa dildən gəlmələri çox aydın deyildir. Verilən sözlərə diqqət yetirsək görürük ki, bu sözlərin hamısında bir ön şəkilçi görünür (*nə-* və *be-*). Bilirik ki, Azərbaycan dilində ön şəkilçi yoxdur, yəni bu dildə şəkilçi

kökdən sonra gəlir. Bu faktdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu sözlər alınma sözlərdir. (*çə-* və *bi-* hər ikisi də Fars dilinə aiddir.)Yuxarıda qeyd olunan sözlərdən *nəvax*, *nəcur* və *bevax* sözləri bəzi yerlərdə *navax*, *nacır* və *beyvax* kimi də təzahür edir.

II Fesil saitlərlə samitlər arasında olan assimilyasiyaya həsr edilmişdir. Aydınır ki, Azərbaycan dilində saitlər arasında olan uyuşmadan başqa, bəzi saitlərlə samitlər arasında da assimilyasiya görünür(A **bölümü**), hərçənd ki, bu növ uyuşma çox böyük miqyasda icra olunmur.

A. Axundov¹ belə yazır: «Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahənginə görə, samitlər bir qayda olaraq saitlərlə uyuşur, onların fizioloji-akustik keyfiyyətinə uyğun fonetik çalarlıqlar kəsb edir».

Biz bu növ assimilyasiyanı iki hissədə təqdim etmişik. Birinci hissədə saitlərlə samitlər arasında olan uyuşmanı qalın xüsusiyyəti əsasında göstərmişik, ikinci hissədə isə qeyd etmişik ki, bəzi samitlər iki saitin arasına düşəndə, saitlərlə assimilyasiya edirlər.

a). Saitlərlə samitlər arasında olan assimilyasiya qalın xüsusiyyəti əsasında (dilin vəziyyətinə görə)

Bu növ assimilyasiyada samitlər saitlərlə uyğunlaşrlar, belə ki, sözün saiti qalın olsa, o sözdə iştirak edən samit də qalın (dilarxası) samitlərdən olur. M.T. Zehtabi² belə inanır ki, Azərbaycan dilində sözün tərkibində *q*, *x*, *ğ*

b). Saitlərlə samitlər arasında olan assimilyasiyası iki sait arasında

uyusma çox geniş şəkildə icra olunmur vəni bəzi sözlərdə saiflərlə

Misal üçün *yemək* sözündə:

1. *yemək* → *yeməx* ($k \rightarrow x$),

2. *yeməx* → *yeməa* ($\emptyset \rightarrow a$)

(b) bölümündə verilən sözlərlə əlaqədar diyə bilərik ki, bu pozulmanın (yəni saitle samit uyuşmasının pozulması) səbəbi iki amildən ibarət ola bilər; birinci amil ahəng qanununun təsiridir. Bilirik ki, bu qanun Azərbaycan dilində ən güclü və tanınmış qanunlardan sayılır. İkinci amilin haqqında demək olar ki, (b) bölümündə verilən sözlərə diqqət yetirsək görərik ki, ə' dən əvvəldə gələn samitlərin hamısı (*m, ç, r, y, d, ş*) dilönü ya da dilortası samitlərdir və nəticədə onlardan sonra gələn sait də incələşir. Bilirik ki, fonologiyada iki növ assimilyasiya var: irəli və geri assimilyasiya. Belə nəzərə gəlir ki, verilən sözlərin bəzilərində birinci növ (*yeməx*), digərlərində isə ikinci növ (*yeməa*) assimilyasiya icra olunur.

C. Samitlər arasında olan assimilyasiya

Azərbaycan dilində samitlər arasında iki növ assimilyasiya görünür:

1. Birinci növdə dilarxası samitləri bir-birləri ilə, ön sıra samitləri isə bir-birləri ilə sözlərin quruluşunda iştirak edirlər, belə ki, bir sözdə iştirak edən samitlərin hamısı/çoxu ya arxa sıra ya da ön sıra samitlərdən ibarət olur: *qalxan, gül, dəvə, məmə*

2. İkinci növdə isə bir-biriləri ilə yanaşı gələn samitlər cingilti xüsusiyyəti əsasında assimilyasiya edirlər, yəni ya hər iki qonşu samit cingiltili, yaxud hər ikisi də kar samitlərdən olur. Məsələn: *düzgün, yorğun, armut, manqal*. Yuxarıda qeyd olunan qaydalar və sözlər söz kökləri ilə əlaqədardır.

D. Samitlər arasında olan pozulmalar

Yuxarıda qeyd olunan assimilyasiya samitlər arasında çox böyük miqyasda icra olunmur, yəni çox sözlərlə qarşılaşırıq ki, onlarda bu növ uyuşma görünür. Burada lazım olan materialları iki qrupda təqdim edirik:

Cingilti xüsusiyyəti əsasında	Arxa xüsusiyyəti əsasında		
<i>uşqun</i>	<i>fırça</i>	<i>qaş</i>	<i>dağ</i>
<i>satqın</i>	<i>dolça</i>	<i>qapı</i>	<i>xala</i>

Göründüyü kimi, sol tərəfdəki sözlərdə bir-birləri ilə yanaşı işlənən samitlərin arasında cingilti xüsusiyyəti əsasında assimilyasiya baş verməyibdir. Məsələn, yarpax sözündə *r* cingiltili, *p* isə kar samitlərdən sayılır. Sağ tərəfdəki sözlərlə əlaqədar demək olar ki, belə sözlərdə iştirak edən samitlər yaranma yerinə görə bir-birlərindən fərqlidir. Məsələn, *qapı* sözündə *q* dilarxası, *p* isə dilönü samitlərinə aiddir.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində irəli sürülən müddəalar ümumiləşdirilib, aparılan tədqiqata yekun vurulubdur. Əsas müddəalar aşağıdakı məcmuələrdə çap olunmuşdur:

1. Köklərdə və şəkilçilərdə olan ahəng qanunu // Filologiya məsələləri. № 3. Bakı, 2008.- S. 272-281
2. İran Azərbaycanı dialekt və şivələrində ahəng qanunu və alınma sözlər // Filologiya məsələləri. № 8. Bakı, 2008.- S. 167-176
3. Vowel Harmony in Turkisk // Karadeniz Araştırmaları. Cilt:6, Sayı:24. Ankara, Kış 2010. S.141-150
4. Türkiyə Türkcəsində Ahəng Qqanunu, fars və ərəb mənşəli alınma sözlər // Tədqiqələr . № 3. Bakı, 2009. S. 89-101
5. İran Azərbaycanı dialekt və şivələrində ahəng qanununun pozulma halları // Filologiya məsələləri. № 8. Bakı, 2009. S. 411-420
6. Vowel harmony in Turkish and the dialects of South Azerbaijan // Filologiya məsələləri. № 3. Bakı, 2010. S. 70-81

Vowel harmony in the dialects of Azerbaijani in Iran

The present dissertation, consisting of an introduction, two chapters, conclusion, and a bibliography, deals with a phonological process called vowel harmony which is a kind of assimilation. Azerbaijani among other Turkic languages uses vowel harmony very much. The title of the dissertation is "Vowel harmony in the dialects of Azerbaijani in Iran". The main purpose of this study is to find a reliable answer to this question "Is vowel harmony applied in the speech of the Azerbaijanis in Iran?" First, there is an introduction section in which the researcher has studied some of the scientific works related to the subject of the dissertation. In the first chapter, the harmony between the vowels has been dealt with. Here, the researcher has investigated this matter in two sections:

- a. The harmony observed in the roots
- b. The harmony observed between the roots and the suffixes

As we know, vowel harmony in Azerbaijani is applied based on two phonetic features, i.e. [round] and [back], so the roots and the suffixes have been studied according to these features in major parts of speech (verbs, nouns, adjectives, adverbs). The results of the study show that there is an innate harmony in the roots of the words though some violations (mainly in the loan words) are observed and regarding the

harmony between roots and suffixes, we observe a strong and stable harmony. In the second part of the first chapter, the researcher has investigated the violations (irregularities) of the general rule. Most of the words which don't obey the general rule are borrowed (loan) words. In